

Теоретичні аспекти теорії довгих хвиль М. Кондратьєва

Т.П. Близнюк

Аспірант Харківського національного
економічного університету

Анотація. Проведено аналіз теорії довгих хвиль М. Кондратьєва. Систематизовані основні характеристики висхідної та низхідної хвиль. Циклічність має міжнародний характер. Проаналізована хронологія та тривалість довгих хвиль і запропонована періодизація хвиль. Визначені основні дискусійні питання теорії довгих хвиль: наявність циклів у плановій економіці, промислово-технологічна оболонка та точна періодизація циклів. Запропоновані відповіді на ці дискусійні питання.

Аннотация. Проведен анализ теории длинных волн Н. Кондратьева. Систематизированы основные характеристики повышательной и понижательной волн. Цикличность имеет международный характер. Проанализирована хронология и продолжительность длинных волн и предложена периодизация волн. Определены основные дискуссионные вопросы теории длинных волн: наличие циклов в плановой экономике, промышленно-технологическая оболочка и точная периодизация циклов. Предложены ответы на эти дискуссионные вопросы.

The summary. The analysis of the cycle's theory of M. Kondratiev is conducted. The basic performances of downturn and upturn parts of cycle are systematized. Cycle of M. Kondratiev has international character. The chronology and duration of long waves are analyzed and the periodization of waves is offered. The basic debatable problems of the cycle's theory of M. Kondratiev are determined: availability of a cycle in a planned economy, industrial - technological envelope and exact periodization of a cycle. The answers to these debatable problems are offered.

На сучасному етапі стратегічним пріоритетом економіки України є перехід на інноваційний шлях розвитку [24,25,28,29,35] і найважливішим є використання основних положень теорії довгих хвиль М. Кондратьєва та класичної теорії інноваційних хвиль Й. Шумпетера.

Основною характеристикою ринкової економіки є нерівномірний характер її розвитку, який у першу чергу, пов'язаний з якісними змінами в капіталі та зміною поколінь техніки (технічні цикли). Кризові ситуації, які виникають внаслідок нерівномірного розвитку господарської системи та окремих її частин, коливання обсягів виробництва слід розглядати не як збіг несприятливих ситуацій, а як загальну закономірність, притаманну ринковій економіці – її циклічний характер розвитку.

Проблема циклічності, яка привертала увагу вчених із середини XVIII століття, і сьогодні залишається однією з центральних проблем економічної теорії. Циклічний розвиток господарської системи як прагнення досягнення макроекономічної рівноваги — це прояв самої сутності розвитку економіки [1-7 і ін.], її природна властивість, спосіб її прогресивного руху.

На думку вчених [20,30] і автора, циклічність це загальна форма руху національної економіки і світового господарства в цілому, яка припускає зміну революційних і еволюційних стадій розвитку економіки, економічного прогресу та виражає нерівномірність функціонування різних елементів національного господарства (неперервне коливання ділової активності й падіння ринкової кон'юнктури, чергування екстенсивного та інтенсивного типів економічного зростання).

Сучасні економіко-математичні методи вможливили виділення 1380 видів циклів [27], які стосуються економіки. Але лише деякі з них мають теоретичне й практичне значення [20] і одними з найбільш значимих циклів є великі хвилі М. Кондратьєва.

Заслуга М. Кондратьєва щодо розвитку економічної теорії досить велика: він сформулював ідею плану-прогнозу (індикативне планування), уперше використовував прогнози вартісних показників, запропонував використовувати дефлятори, увів статистику цін та поточний кон'юнктурний аналіз, розробив ідею співвідношення соціального й економічного факторів економічного зростання [26].

Господарство М. Кондратьєв розглядав як систему взаємозв'язків елементів. Дослідження економічної динаміки господарської системи на думку М. Кондратьєва, охоплює, дві групи проблем [17,18]:

- 1) основних тенденцій економічного розвитку в межах даної господарської системи;
- 2) тих коливань, які виявляються в процесі її розвитку і підпадають під поняття економічної кон'юнктури.

Для обґрунтування наявності великих циклів М. Кондратьєв проаналізував великий фактичний матеріал: статистичні дані чотирьох ведучих капіталістичних країн — Англії, Франції, Німеччини, США за даними періоду в 140 років [17,18]. Ученим були обрані традиційні показники кон'юнктури для дослідження динаміки: середній рівень товарних цін, позичковий відсоток, заробітна плата промислових робітників, оборот зовнішньої торгівлі, виробництво та споживання вугілля, чавуна, свинцю, золота. Динаміка виробництва вугілля й чавуна враховувалася по індексах загальносвітового виробництва. Усе це збігається із загальноновизнаним поняттям кон'юнктури як сукупності ознак, що характеризують стан капіталістичного господарства: зміни рівня цін, відсотку, курсу цінних паперів, заробітної плати, дивідендів, розмірів продукції і т. ін. [31].

На підставі проведеного дослідження та аналізу теорії великих хвиль М. Кондратьєва [18] автором зроблені наступні узагальнення:

1. Динаміка вивчених показників кон'юнктури виявляє наявність циклів.

2. Кожен цикл складається з висхідної та низхідної хвиль. Результати дослідження проведені автором та систематизації основних характеристик цих хвиль наведені у табл. 1.

Таблиця 1

Основні характеристики хвиль

Період циклу	Характеристика
Висхідна хвиля	Відновлення й розширення основного капіталу; Радикальні зміни й перегрупування основних виробничих сил суспільства [10]; Підйом цін, розширення виробництва та товарообігу й загострення конкуренції; Залучення у світове господарство нових країн, районів і більш інтенсивне використання старих; Загострення боротьби за зовнішні ринки й створення передумов щодо зовнішньополітичних конфліктів; Загострення боротьбу нових та старих соціальних сил усередині країни й створення передумов для внутрішніх конфліктів.
Низхідна хвиля	Падіння цін, ставки відсотка; Ослаблення темпу зростання виробництва й торгівлі; Завмирання зовнішньополітичних і внутрішніх соціальних взаємин; Підвищення інтенсивності заощаджень, особливо в тих соціальних групах, доход яких під впливом падіння товарних цін відносно підвищується; Численність технічних винаходів та відкриттів; Припинення росту відсотка на капітал.

3. Виявлені дві групи показників: а) показники (ціни, заробітна плата, позичковий відсоток і ін.), у яких цикли виявляються у формі хвилеподібній зміні їх рівня; б) показники, у яких цикли виявляються у хвилеподібній зміні темпу розвитку тенденції зростання або падіння.

4. Великі цикли більшості досліджених показників кон'юнктури збігаються за часом та мають міжнародний характер. У європейських капіталістичних країн та США періоди цих циклів практично однакові.

М. Кондратьєв емпірично виділив три довгі хвилі кон'юнктури тривалістю 48 - 55 років [10,14,15,17,18]:

1 цикл: висхідна хвиля з кінця 80-х початку 90-х рр. XVIII ст. до 1810-1817 рр.; низхідна хвиля 1810-1817 рр. - 1844-1851 рр.;

2 цикл: висхідна хвиля 1844-1851 рр. - 1870-1875 рр.; низхідна хвиля 1870-1875 рр. - 1890-1896 рр.;

3 цикл: висхідна хвиля 1891-1896 рр. - 1914-1920 рр.; можлива низхідна хвиля 1914-1920 рр.

На сьогодні вчені виділяють п'ять довгих хвиль М. Кондратьєва. На основі дослідження робіт [1,4,6,18,33,34,37] дев'ятнадцяти вчених автором була систематизована та розрахована періодизація цих хвиль (табл. 2). Результати свідчать, що в даний час світова господарська система знаходиться на п'ятому великому циклі кон'юнктури.

На основі аналізу робіт М. Кондратьєва [17,18] автором були зроблені наступні висновки щодо основних передумов формування висхідної хвилі кон'юнктури: значне нагромадження капіталу; низький рівень цін, що стимулює заощадження та довгострокові інвестиції; концентрація капіталу в підприємницьких та фінансових центрах; дешевина та значна пропозиція капіталу; поява нового кластера технологій; високий ступень інноваційної активності.

Вивчення та аналіз робіт [2-4,6,10-12,17,18,31,32] дозволяють автору стверджувати, що створення цих передумов на рівні держави в період кризи дозволить прискорити сформування висхідної хвилі та подолати кризу як етап проходження циклу.

У теорії довгих хвиль і зараз залишається ряд дискусійних питань, однозначної відповіді на які вчені ще не знайшли. Основними з цих питань, на думку автора, є: наявність циклів при соціалізмі (1), промислово-технологічна оболонка теорії (2), точна періодизація циклів (3).

1. На основі головних концепцій своєї теорії М. Кондратьєв намагався проаналізувати світові господарські зв'язки СРСР. Він обґрунтовував положення, що підйом сільського господарства та можливості продовження цього процесу залежать від вирішення проблеми виходу сільськогосподарських товарів на світовий ринок. Росія до війни експортувала на світовий ринок: 40% зернових хлібів, 75% льняного волокна, 20% олії та велику кількість інших сільськогосподарських продуктів [13,19]. Виникнення радянської Росії поставило нові умови щодо розвитку світової кон'юнктури. Розглядаючи світові господарські зв'язки з урахуванням цього нового для них феномена, М. Кондратьєв указував, що виявлена закономірність зміни низхідної хвилі новою висхідною хвилею кон'юнктури існує лише при капіталізмі [17]. Таким чином М. Кондратьєву не вдалося виявити цикли кон'юнктури в економіці радянської Росії, у зв'язку з тим, що дані, якими він аналізував, були не точними або взагалі невірними [18].

Таблиця 2

Хронологія й тривалість довгих хвиль у різних авторів

№ з./п.	Автор	рік	Цикли Кондратьєва									
			1-й		2-й		3-й		4-й		5-й	
			Старт	Пік	Старт	Пік	Старт	Пік	Старт	Пік	Старт	Кінець
1.	М. Кондратьєв	1925	1790	1817	1851	1875	1896	1920				
2.	А. Шпітгоф	1925		1822	1874	1895	1912					
3.	Де Вольф	1929		1825	1849	1873	1896	1913				
4.	Й. Шумпетер	1939	1787	1813	1842	1869	1897	1924				
5.	Дж. М. Кларк	1944		1850	1875	1900	1929					
6.	Дюпре	1978	1789	1808	1846	1872	1895	1920	1939/46		1974	
7.	У. Ростоу	1980	1790	1815	1848	1873	1896	1920	1935	1951	1972	
8.	Мандель	1980		1826	1847	1873	1893	1913	1939/48		1967	
9.	Ван Дайн	1983			1845	1872	1892	1929	1948		1973	
10.	М. Рішоньє	1985	1769	1799	1816	1849	1873	1897	1921	1946	1973	
11.	С. Глазьев	1993	1770		1830		1880		1930		1985	
12.	І. Ліпсиц, А. Нецадин	1997	1785	1835	1830	1890	1880	1940	1930	1990	1985	2035
13.	Ю. Яковець	1999									1974	1998
14.	В. Єфремов	1999	1785	1845	1846	1900	1901	1950	1951	1990	1991	2020
15.	Н. Мироненко	2001	1785	1813	1847	1872	1893	1917	1945	1969	1985	
16.	О. Грицай, Г. Йоффе, А. Трейвиш		1770		1830		1880		1930		1970	
Результати розрахунків												
	Середнє		1782	1822	1845	1878	1894	1922	1937	1969	1977	2016
	Тривалість (С)			(63)		(49)		(43)		(40)		(39)*
	Тривалість (П)				(56)		(44)		(47)		(40)*	

С – тривалість циклів між стартами;

П – тривалість циклів між піками;

* – прогноз по роботах [4,6,30,33].

Ряд сучасних авторів [1,9] доводять, що науково-технічні й організаційні цикли властиві усім формаціям. У плановій економіці нижню поворотну точку (вихід з кризи) формували за допомогою радикальної модернізації виробництва, яка вимагала особливих зусиль та відповідних мір інвестиційної політики. Мотивом такої політики могли служити різні соціальні інновації, а засобом – концентрація капіталовкладень за рахунок міжгалузевого і міжрегіонального маневру ресурсами. Соціалістичні інновації відрізняються від капіталістичних усвідомленістю прогнозу суспільного розвитку та його плануванням [1,9].

На думку автора, у плановій економіці модернізаційна хвиля згладжувалася зусиллями держави щодо збереження робочих місць, контролю інфраструктури і недопущення кризи та депресії. Головними засобами управління були план, наказ, розпорядження керівництва. Матеріальне стимулювання праці з багатьох причин не давало належного ефекту. Економічна система, заснована на централізованому управлінні, директивному плануванні і плановому розподілі продукції була сформована для умов мобілізаційного розвитку в період індустріалізації (наздоганяюча стратегія розвитку). Але після завершення масової індустріалізації держави, починаючи з 70-х років ХХ століття, масштаби промисловості стали зменшуватися. Система стала працювати в надзвичайних обставинах, не дозволяючи швидко концентрувати ресурси на вирішальних ділянках [9]. Штучно гальмувався циклічний розвиток економіки, що надалі привело до фатальної нездатності системи забезпечити високі темпи інноваційного зростання щодо подальшого формування постіндустріального етапу розвитку економіки. Соціально-економічний механізм країни не зацікавлював виробництво щодо відновлення продукції, підвищення її якості, удосконалювання технологічної бази, обліку попиту ринку й інтересів споживачів.

Основну причину відставання від капіталістичних країн варто було шукати у тому, що планово-розподільна система організації та управління зайшла в суперечність з потребами постіндустріальної модернізації, пов'язаної з освоєнням новітніх технологій. Частка історичної відповідальності лягає і на старе радянське керівництво, яке протягом двох десятиліть адекватно не відреагувало на глибинні технологічні перетворення, які відбувалися в капіталістичному світі, і не прийняло реальних мір щодо активізації інноваційної діяльності в країні [9]. План у СРСР, став гальмувати застосування науки у виробництві, тому що будь-яка значна модернізація порушувала графік робіт та ставила під погрозу виконання плану. Підприємство від цього мало збитки.

Наслідком такої політики стало значне відставання від економічно розвинених держав на один цикл (40-50 років) [8]. У той час як розвинені країни піднімалися на постіндустріальний рівень, Союз залишився на індустріальному рівні розвитку. Спроби піднятися вище не вдалися,

економіка не мала достатньо ресурсів. Постіндустріальні досягнення у деяких галузях були отримані в основному за рахунок потенціалу ВПК, а економіка в цілому залишалася на прикінці четвертого циклу.

Величезні можливості, що відкривало «поєднання науки з виробництвом», використані не були. Єдиним можливим шляхом виходу з кризи та застою для Радянського Союзу було лише значне реформування економіки.

2. Основним недоліком сучасних циклічних представлень є їх винятково промислово-технологічна оболонка. Неможливе існування, циклів у вторинному секторі (промисловість і будівництво), при їх відсутності у первинному (сільське і лісове господарство) [1], третинному (послуги) та четвертинному секторах (інформація) економіки [3]. Циклічність, на нашу думку, охоплює всі сфери економіки, тому, вона характерна для усіх чотирьох взаємозалежних та нерозривних секторів економіки.

3. М. Кондратьєв відзначав необхідність ймовірностного підходу до дослідження статистичних рядів економічних показників кон'юнктури. У роботах ученого [10,14,16,18] відмічено, що наявність циклів довести не можливо, але ймовірність їхнього існування досить велика.

Жоден з існуючих методів математичної статистики не може з достатнім ступенем імовірності підтвердити присутність 50-ти літніх циклів на відрізку 100-150 років, тобто на підставі інформації, що містить 2-3 коливання (максимум). Однак, великі цикли з ймовірностної точки зору не менш "правильні" ніж традиційні циклічні кризи [18]. Довжина традиційної циклічної кризи варіюється в межах від 7 до 11 років, його відхилення від середньої складає більш 40%. А для великої хвилі, тривалість якої змінюється від 45 до 60 років, таке відхилення від середньої менше 30%.

На думку Н. Макашевої [21] та автора, основну задачу на початковому етапі досліджень М. Кондратьєв бачив не в створенні теорії, що відтворює механізм циклу, а у вивченні фактичного руху кон'юнктури господарства та визначенні кола показників, які характеризують цей рух і мають статистичний зміст. На підставі дослідження цих показників учений сформував гіпотезу великих циклів розвитку економіки. Тривалість циклу різних дослідників [1-6,16-20,22,34] на думку автора, коливається по наступних причинах (рис. 1).

Початок чергового циклу на ранніх стадіях розвитку приховано в середині попередніх, і тому досить тривалий проміжок часу відсутня його наявність. Аналогічним чином і завершення циклу проходить досить довго. Крім того, ряд його технологій трансформується та інтегрується наступним циклом. 50-літні цикли – лише наявна частина інноваційної хвилі, а завершення циклу — наслідок конкуренції більш сучасних технологічних укладів, а не вичерпання внутрішнього потенціалу [23].

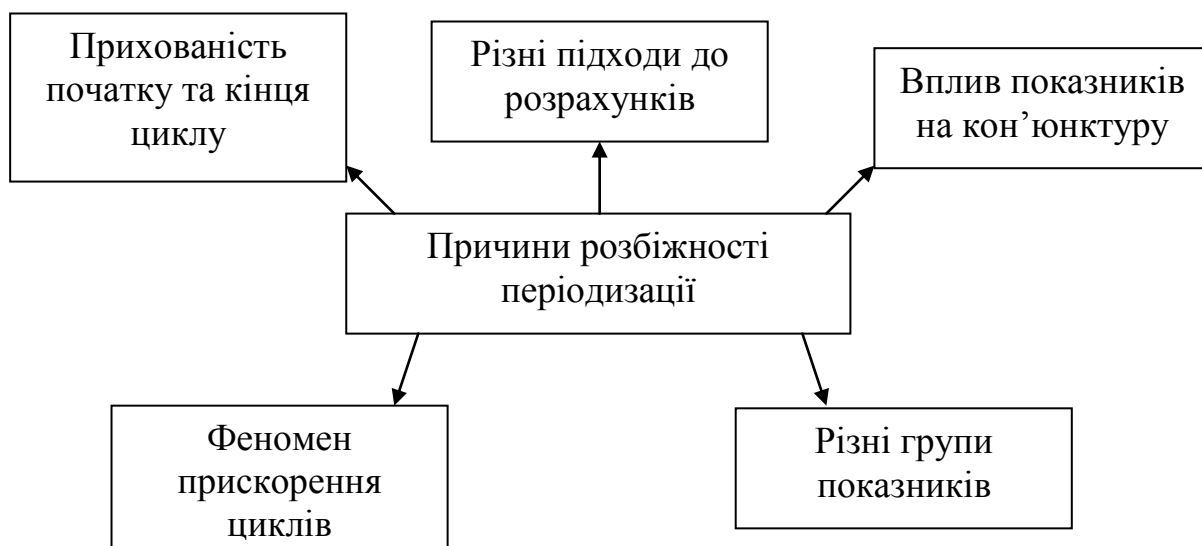

Рис.1 Причини розбіжності періодизації довгих хвиль

Розрахунки циклів учених ґрунтуються на різних підходах:

- М. Кондратьєв [17,18], Й. Шумпетер [33,36] і ін. ведуть розрахунок циклів від промислового перевороту останньої третини XVIII століття;
- Ю. Яковець [34] розраховує цикли від кінця першої третини XVIII століття;

- М. Рішоньє, У. Росту засновують свої розрахунки на кризах ведучих світових центрів. Саме в депресивних фазах активізується інноваційна діяльність. Це і є передумовою для чергового підйому, оскільки інноваційні піки 60-х років XVIII століття, 20-30-х і 80-х років XIX століття, збігаються з економічними спадами [1].

Різні вчені використовували близькі, але не однакові групи показників кон'юнктури як індикаторів економічної динаміки. Вплив цих показників на циклічність у різні періоди циклу змінюється, їх прояв в окремих державах має свої особливості.

Більшість сучасних дослідників [4,22,34] відзначають наявність феномену прискорення (стиску) довгих хвиль, тобто скорочення тривалості кожного наступного циклу в порівнянні з попереднім. Цей феномен, пов'язаний з впливом сучасних тенденцій розвитку науки, техніки, технології і соціально-економічних об'єктів, скорочує довгі хвилі за часом до 35-40 років.

На думку ряду фахівців [1,24] та автора, кон'юнктурна схема довгих хвиль може служити одним із засобів прогнозування тривалості коливань ринкової економіки, визначення переломних періодів у її еволюції, а також появи сукупної структурної кризи, що припадає на низхідну фазу великого циклу.

Довгі хвилі М. Кондратьєва, як інструмент прогнозування, уже використовуються в технологічно цивілізованих країнах. Сьогодні в цих країнах розробляються реальні перспективи розвитку в окремих секторах

економіки до 2020-2030 років [3]. Прогнозування подальшого розвитку економіки України, на думку автора, необхідно проводити з урахуванням наступних основних факторів: хвиль М. Кондратьєва; технологічних укладів; науково-технічних революцій; інтервалу між винаходом і його використанням, як індикатора прискорення НТП.

На основі проведеного дослідження і аналізу основних положень теорії М. Кондратьєва та дискусійних питань автор зробив наступні висновки:

1. Динаміка кон'юнктури господарської системи виявляє циклічний характер. Існують наступні групи показників кон'юнктури, у яких: а) цикли проявляються у формі хвильообразної зміни рівня показника; б) тенденція зростання або падіння має хвильообразний характер.

2. Циклічність кон'юнктури носить міжнародний характер, цикли розвинених країн майже співпадають у часі.

3. Сформульовані основні передумови формування висхідної хвилі кон'юнктури: накопичення і концентрація значних фінансових ресурсів у підприємницьких структурах; стимулювання інвестиційної та інноваційної діяльності; виникнення нових радикальних інновацій.

4. Систематизація та аналіз точок зору вчених та запропонована періодизація цих хвиль.

5. Основні дискусійні питання концепції довгих хвиль М. Кондратьєва, які й зараз вивчають вчені є: наявність циклів при соціалізмі, промислово-технологічна оболонка та точна періодизація циклів. Автор вважає, що цикли існують і в плановій економіці, але їх фази згладжуються під впливом регулюючих та контролюючих органів. Циклічні коливання характерні для усіх секторів економіки. Наведені основні причини розходження періодів хвиль у різних вчених.

6. Цикли один з головних інструментів прогнозування та подолання кризових явищ в економіці.

7. Пропонується використовувати основні концепції теорії довгих хвиль М. Кондратьєва і висновки проведеного дослідження та аналізу цієї теорії щодо прогнозування подальшого розвитку економіки України. Це є теоретичною базою формування умов щодо створення висхідної хвилі розвитку економічної системи шляхом стимулювання інноваційної та інвестиційної діяльності вітчизняних підприємств.

Література:

1. Бабурин В.Л. Инновационные циклы в российской экономике. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. - 120 с.

2. Гальчинський А., Геєць В., Семиноженко В. Україна: наука та інноваційний розвиток. – Київ, 1997. - 66 с.

3. Гальчинський А., Геєць В., Кінах А., Семиноженко В. Інноваційна стратегія українських реформ. – К.: Знання України, 2002. – 326 с.

4. Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. - М.: ВладДар, 1993. - 310 с.
5. Длинные волны: Научно-технический прогресс и социально-экономическое развитие / Отв. ред. С.В.Казанцев, П.Н.Тесля. - Новосибирск: Наука, 1991. - 224 с.
6. Ефремов В.С. Бизнес-системы постиндустриального мира // Менеджмент в России и за рубежом. – 1999. - №5. - С.15.
7. Захарченко В. Третій (1901-1950 рр.) цикл індустріального розвитку: особливості формування промислових територіальних систем // Економіка України. – 2003. - №4. - С.34-40.
8. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов/ С.Д. Ильенкова, Л.Г. Гохберг, С.Ю. Ягудин и др.; Под ред. С.Д. Ильенковой, - М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. – 327 с.
9. Келле В.Ж. Инновационная система России: Формирование и функционирование. М.: Ендиторіал УРСС, 2003. –148 с.
10. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры // Вопросы конъюнктуры. - 1925. - Т. 1. Вып. 1. - С. 28-79.
11. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры: Доклады и их обсуждения в Ин-те экономики. - М., 1928. - 288 с.
12. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: Избр. тр. / Сост. Ю.В.Яковец. - М.: Экономика, 2002. - 767 с.
13. Кондратьев Н.Д. Динамика цен промышленных и сельскохозяйственных товаров // Вопр. конъюнктуры. - 1928. - Т. 4. Вып. 1. - С. 41.
14. Кондратьев Н.Д. Избранные сочинения. – М.: Экономика, 1993. – 543 с.
15. Кондратьев Н.Д. Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз / Авт. статей о Кондратьеве и его творчестве: Ю.Н. Давыдов, Ю.Б. Кочеврин, В.В. Симонов. – М.: Наука, 1991. – 570 с.
16. Кондратьев Н. Д. Особое мнение. Избранные произведения в 2-х книгах. - М.: Наука, 1993, Кн. 1. – 655 с .
17. Кондратьев Н. Д. Особое мнение. Избранные произведения в 2-х книгах. - М.: Наука, 1993, Кн. 2. – 718 с.
18. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Редкол. Л.И. Абалкин (отв. ред.) и др. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.
19. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. – М.: Наука, 1991. – 487 с.
20. Краснокутська Н.В. Інноваційний менеджмент: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2003. – 504 с.
21. Макашева Н. Загадка Н.Д. Кондратьева: неоконченная теория динамики и методологические проблемы экономической науки // Вопросы экономики . – 2002. - №6. - С.4-16.

22. Меньшиков С.М., Клименко А.А. Длинные волны в экономике // Процессы глобального развития: моделирование и анализ. Сб. тр. ВНИИСИ. М.- 1984. – Вып.3. – С.55-68.

23. Морозов Ю.П., Гаврилов А.И., Городнов А.Г. Инновационный менеджмент: учеб. пособие для вузов. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 471 с.

24. Правове забезпечення інноваційної діяльності в Україні / За ред. О.Д. Святоцького. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – 80 с.

25. Рубан В. Чубукова О., Некрасов В. Інноваційна модель стратегічного розвитку України: Методологія і досвід // Економіка України. – 2003. - №6. – С.14-19.

26. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. – М.: Издательство Норма (Издательская группа Норма – Инфра-М), 2001. – 456 с.

27. Санто Б. Инновация как средство экономического развития / Общ. ред. и вступл. Б.В.Сазонова. – М.: Прогресс, 1990. – 296 с.

28. Стратегія поступу – наукову підтримку. Виступ Прем’єр-міністра Віктора Януковича на сесії Загальних зборів Національної Академії наук України // Урядовий кур’єр. – 30 квітня 2004. - №82-83. – С.3-4.

29. Стратегічні перспективи реформ. Виступ Президента України Леоніда Кучми на науково-практичній конференції “Стратегія сталого розвитку та структурно-інноваційної перебудови української економіки (2004-2015)” // Урядовий кур’єр. – 28 квітня 2004. - №80. – С.5-8.

30. Управление инновациями: В 3 кн. Кн.1 Основы организации инновационных процессов: Учеб. пособие / А. А. Харин, И.Л. Коленский; Под ред. Ю.В. Шленова. – М.: Высш. шк., 2003. – 252 с.

31. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент. учебник, 2-е изд., - М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2000.- 624 с.

32. Циклы в современной экономике / К.В. Рудый. – М.: Новое знание, 2004. – 109 с.

33. Шумпетер Й. Теория экономического развития: Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита и цикла конъюнктуры. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.

34. Яковец Ю.В. Ускорение научно-технического прогресса: Теория и экономический механизм. М., 1988. - 282 с.

35. Янукович В. Стратегія розвитку // Урядовий кур’єр. – 21 квітня 2004. - №75. – С.3.

36. Shumpeter J. Business cycles: A theoretical, historical and statistical Analysis of Capitalist Process. N.Y. – L., 1939, Vol. 2. IX.. P. 449-1095.

37. Spiethhoff A. Krisen // Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 6. Aufl. 4 Jena, 1925. S.8-91.